

ТИЛ ХЭМ ЭДЕБИЯТ

“KECHA VA KUNDUZ” ROMANIDA “BEGONALIK” TUSHUNCHASINI IFODALOVCHI UNDALMALAR

Ibodullayeva S.M.

*ChDPU, “Boshlang‘ich ta’lim nazariyasi va
amaliyoti” kafedrasi o‘qituvchisi*

Tayanch so‘zlar: leksikologiya, stilistik effect, denotativ ma’no, leksema, lison, kanatativ ma’no.
Ключевые слова: лексикология, стилистический эффект, денотативное значение, лексема, язык, канатативное значение.

Key words: lexicology, stylistic effect, denotative meaning, lexeme, language, canatative meaning.

РЕЗЮМЕ: Mazkur maqolada qo‘llaniladigan soha - badiiy adabiyot bilan uzviy bog‘liq holda bo‘lib bunda undalmalarning uslubiy-semantik, struktur-grammatik va uslubiy xususiyatlari haqida ma’lumot keltirilgan Undalma so‘zlovchining nutqi qaratilgan obyektни bildiradi. Bu o‘rinda obyekt so‘zining ma’nosi keng bo‘lib, u kishi otlari, jonli va jonsiz predmetlar nomi, tabiat hodisalari kabi tushunchalarni bildiradi. Shunday qilib, so‘zlovchining nutqi qaratilgan obyektning ifodasi bo‘lgan so‘z va so‘z birikmalari undalma bo‘lib keladilar.

РЕЗЮМЕ: Область, используемая в данной статье, неразрывно связана с художественной литературой, в которой даются сведения о стилистико-семантических, структурно-грамматических и стилистических особенностях импульсов. Здесь значение слова предмет широкое, и под ним подразумеваются такие понятия, как личные существительные, названия одушевленных и неодушевленных предметов, явлений природы. Таким образом, слова и словосочетания, выражающие предмет, на который направлена речь говорящего, приобретают повелительный характер.

SUMMARY: The area used in this article is inextricably linked with fiction, which provides information on the stylistic-semantic, structural-grammatical and stylistic features of impulses. Here, the meaning of the word object is broad, and it includes such concepts as personal nouns, names of animate and inanimate objects, and natural phenomena. Thus, words and phrases expressing the object to which the speaker's speech is directed acquire an imperative character.

Jamiyat, unda faoliyat ko‘rsatayotgan xalq tinimsiz rivojlanish va taraqqiyotda bo‘lgani kabi ularning tili ham uzluksiz boyib borishi tabiiy bir holdir. Juda ko‘p asrlardan buyon o‘z xalqi va millatining aloqa vositasi bo‘lib kelayotgan o‘zbek tilining imkoniyatlari uning barcha ko‘rinishlarida yana ham kengaydi, zamonlar silsilasida, badiiy ijod jarayonida sayqal topdi. U endi o‘zbek xalqi uchun o‘zaro aloqa qilish, muloqotda bo‘lish va bir-birlariga

xabar uzagish vositasigina emas, balki yuksak badiiy-estetik tuyg‘uni ham ifodalaydigan va xuddi shunday ta’sir ko‘rsata va zavq bera oladigan nodir boylikka aylandi. Ana shu nodir boyligni, boshqacha qilib aytganda, ona tilimizning serqirra imkoniyatlarini bugun nozikliklari bilan taxlil qilish va uni yana o‘zining ijodkori bo‘lgan xalqqa qaytarish o‘zbek tili stilistikasi fanining bosh vazifasi bo‘lib qoldi. Ushbu muhim vazifani hal etishga kirishishdan avval mazkur fanning mundarijasini belgilab olish maqsadga muvofiq bo‘ladi.

Mazkur uslub qo‘llaniladigan soha - badiiy adabiyot bilan bog‘liq bo‘lgan badiiy adabiyot stilistikasi tushunchasiga, adabiy janrlar, yozuvchi uslubi singari omillarga, Shuningdek, uning tilimizdagi boshqa uslublarga bo‘lgan munosabati ekstralingvistik omillarni belgilab beradi. Undalma so‘zlovchining nutqi qaratilgan obyektни bildiradi. Bu o‘rinda obyekt so‘zining ma’nosi keng bo‘lib, u kishi otlari, jonli va jonsiz predmetlar nomi, tabiat hodisalari kabi tushunchalarni bildiradi. Shunday qilib, so‘zlovchining nutqi qaratilgan obyektning ifodasi bo‘lgan so‘z va so‘z birikmalari undalma bo‘lib keladilar. Undalmaning leksik-semantik xususiyati hozirgi o‘zbek adabiy tilida juda ham xilma-xildir. Shunday bo‘lishiga qaramasdan, o‘zbek tilida mavjud darslik va qo‘llanmalarning ko‘pida undalmaning leksik-semantik xususiyatlari haqida deyarli hech nima deyilmagan. Faqat A.G‘.G‘ulomov va A. H. Sulaymonov o‘rtoqlar bu haqda qisqacha ma’lumot beradilar. Filologiya fanlari doktori A.G‘.G‘ulomov shunday yozadi: «Undalma kishi otlari, qarindoshlik otlari, yoshga qarab ishlatiladigan nomlar, holat, amal va shu kabilarni bildiruvchi so‘zlardan bo‘ladi” Akademik A.M.Peshkovskiy, A.A.Chaxmatov kabi rus olimlarining asarlarida, Shuningdek, SSSR Fanlar akademiyasi Tilshunoslik instituti tomonidan nashr etilgan asarida ham undalma, uning leksik-semantik xususiyatlari haqida anchagina fikrlar bayon qilingan. Undalma bo‘yicha to‘plangan materiallarni o‘rganish va misollarni analiz qilish nutq qaratilgan obyekt nuqtayi nazaridan undalmani dastlab uch asosiy gruppaga bo‘lib tekshirish zarurligini ko‘rsatadi:

Shaxslarga qaratilgan undalmalar.

Jonli predmetlarga qaratilgan undalmalar.

Jonsiz predmetlarga qaratilgan undalmalar.

Shaxslarga qaratilgan undalma so‘zlovchi bilan tinglovchining munosabatini bildiradi. So‘zlovchi o‘z nutqiga tinglovchining diqqatini jalb qilish maqsadida unga murojaat qiladi. So‘zlovchi tinglovchini ishga undashi, da’vat etishi, jamiyatdagi yangiliklardan xabardor va xursand qilishi, qistashi va koyishi mumkin. So‘zlovchining shaxslarga undashi adabiy tilda, jonli tilda, xalq og‘zaki ijodida, ko‘pincha chaqiriqlarda, buyruqlarda va xitobnomalarda

uchraydi. Shaxslarga undash undalmaning boshqa turlariga niobatan ko'p qo'llaniladi. Shuning uchun bu gruppaga kiruvchi undalmalar ikkinchi va uchinchi gruppadagi undalmalarga qaraganda asosiy o'rinni egallaydi.. Shaxslarga qaratilgan undalmalar dastavval ikki katta guruhga bo'linadi.

1. Yakka shaxsga qaratilgan undalmalar.
2. Umumshaxsga qaratilgan undalmalar.

Yakka shaxs ma'nosini bildiruvchi undalmalar yolg'iz. shaxsga (bir shaxsga) qaratilgan bo'ladi. Bu undalmalar so'zlovchining tinglovchiga undashi, Shuningdek, o'z-o'ziga murojaat qilishini ko'rsatadi. Yakka shaxsga qaratilgan undalmalar ko'pincha notiqlar nutqida, shaxsiy yozishmalarda, dialoglarda, o'zaro suhbatlarda qo'llaniladi. Yakka shaxsga qaratilgan undalmalarning o'zi ham ikkiga bo'linadi:

a) tinglovchiga qaratilgan yakka shaxs undalmalar;

b) so'zlovchining o'ziga qaratilgan yakka shaxs undalmalar. Tinglovchiga qaratilgan yakka shaxs undalmalar so'zlovchining suhbatdoshga (tinglovchiga) undashini bildiradi. Tinglovchiga qaratilgan yakka shaxs undalmalar ham o'z navbatida ikkiga bo'linadi: So'zlovchining nutqi bevosita tinglovchiga qaratilgan yakka shaxs undalmalar: Jon o'g'lim, senga nima bo'ldi, - xotiningni qarindoshlari oldida yerga qaratmoqchimisan? (S.Abdulla). Xabardor bo'ling, yaxshi yigit, itingiz talamasin, - deb otliq qo'rqa-qo'rqa oldin yurdi (S.Ayniy). Shovqin solma, jiyanim, sestralarning shovqinidan qulog'imda quloq qolgani yo'q. Endi sen ham bormi? (A.Qahhor). So'zlovchining nutqi bivosita (sirtidan) tinglovchiga qaratilgan yakka shaxs undalmalar yozma nutqda (xat, varaqa, xitob, shior kabilarda) qo'llanadi: Jo'ra aka! Agar Sizga malol kelmasa, bitta movut beretka olib yuborsangiz, chunki Toshkent qizlarining hammasiga beretka kiyish rasm bo'lib ketgan (G'.G'ulom).

O'TILda begonalik quyidagicha izohlanadi:

“BEGONALIK 1 Begona kishining holatiga tushishlik. U [Elmurod] kun sayin aka-uka, yor-og'ayniga aylanib borayotgan kishilar orasida o'zining begonaligini unuta bordi. P. Tursun, O'qituvchi. Avvaliga yotsirash, begonalik uni qiynadi. Keyin esa Mirzoni odamlarning o'sha baland tog'lardek ulug' qalbi, pokizaligi o'ziga rom qilib oldi. «Yoshlik».

2 Yot, chet kishilarga xos bo'lgan munosabat. [Gulsumbibi:] Begona har vaqt begonaligini qiladi. Qizim baxtli bo'ladimi, o'tda yonadimi, Mirzakarimboyga bari bir. Oybek, Tanlangan asarlar.”

Bizning so'fi mo'min-musulmonning bu urfiga ham amal qilmaydi, u o'z halol jufti Qurvonbibini hamma vaqt «Fitna» deb chaqiradi: «Fitna, sallamni ber!», «Fitna, qiz o'lguring qani?», Fitna, puldan uzat!»

Bu o'ringda fitna so'zi er kishining o'z xotiniga nisbatan qo'llanilayotgan bo'lsa-da, biroq ma'no jihatidan begonalikni ifodalaydi. O'TILda ushbu so'z quyudagicha izohlangan:

“FITNA [a. – maftun etish; yo'ldan ozdirish; isyon, g'alayon] salb. G'arazli maqsadga erishish yo'lida bironi qoralash uchun qilinadigan yashirin xatti-harakat, buzg'unchilik. Fitna to'qimoq. Oraga fitna solmoq. Fitna qo'zg'amoq. Shu fitnani uyushtirgan odam Bo'taning savodsizligidan, uzoqni ko'rolmasligidan foydalanib, shu ishni qilgan. S. Ahmad, Hukm. Qorailon bilan o'ynashib bo'lmaydi! Amirzodalar orasiga nifoq solib, fitna bilan ne-ne kishilarni yoqalashtiradigan ham Qorailon! Mirmuhsin, Me'mor.

2 Ma'lum siyosiy maqsadga erishish niyatida yashirin til biriktirish yo'li bilan davlatga, siyosiy rahbarga, tashkilotga yoxud shaxsga qarshi qilingan harakat. Fitna uyushtirmoq.

3 kam qo'll. ayn. fitnachi. Fitna odam. Bunday fitna xotinni ko'rmaganman. S. Zunnunova, Olov.

4 s. t. Urishqoq, janjalkash. O'zingiz bilasiz, fitna odamlar ko'p. A. Qahhor, Sarob. -Odamzodning fitnasi yomon bo'ladi. Ko'ngli ochiqlikka ne yetsin, – dedi Inog'omjon. Mirmuhsin, Umid.

Gap mazmunidan ma'lum bo'ladiki, So'fi tomonidan o'zining turmush o'rtog'iga nisbatan qo'llagan “fitna” so'zi begonalikni ifodalashga xizmat qiladi.

O'zbek tilida nomlardan keyin ota, opa, amaki, tog'a, xola, aka, uka va b. qarindoshlikni ifodalovchi otlarning qo'shilishi natijasida so'z birikmasi yasalishi keng tarqalgan. Ma'lumki, so'z birikmasi kamida ikkita mustaqil so'z turkumining intonatsion, grammatik, semantik birikishidan tashkil topadi. Lekin tarkibida yordamchi so'zlar (bog'lovchilar, ko'makchilar) bo'lishi mumkin. Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, undalmalarning juda katta qismi hokimi ot yoki otlashgan so'z bo'lgan so'z birikmalari bilan ifodalanadi. Aytilgandek, so'zlovchining nutqi tinglovchiga, ya'ni ikkinchi shaxsga qaratilgan bo'ladi. Shu sababdan undalma vazifasida faqatgina o'zbek tilida ikkinchi shaxs olmoshlari siz va sen ishlatiladi. Ingliz tilida esa, ikkinchi shaxslar faqatgina you olmoshi bo'lganligi uchun faqatgina shu olmosh undalmani ifodalashi mumkin. Olmoshning undalma sifatida ishlatilishi odatda so'zlovchining tinglovchi ismini bilmagan holatda yoki uning ismini esidan chiqarib qo'ygan holatda, so'zlovchining uzoqroq masofada turganligida ishlatiladi.

Undalma undov so'zlar bilan ham ifodalanishi mumkin. Undov so'zlar nutqni ta'sirchan bo'lishi uchun undalma bilan birga keladi, ba'zan undalma vazifasida kelgan so'z tushib qolib, uning o'rnini, undov so'zlar egallaydi.

O‘zbek oilasida kelin qaynonasiga oyijon, qaynotasiga dadajon deb murojaat qiladi. Ingliz tilida esa bunday hollarda erkalash qo‘shimchasi qo‘shilmaydi.

Oyijon, uyimga borib kelsam maylimi? (kinofilmdan)

Dadajon, sizni oyijonim chaqiryaptilar. (kinofilmdan)

Qarindosh-urug‘chilik atamalari haqida gapirilganda, shuni aytish kerakki, ular begonaga nisbatan ishlatilganda, ijobiy munosabat ifodalaydi.

O‘zbek tilshunosi M.Rashidovanning ta’kidlashicha paydo bo‘lishiga qarab, laqablar juda qadimiy, funksional zahirasi keng, boy, ma’naviy, uslubiy xususiyatlarga ega bo‘lgan lug‘aviy birliklardan biridir. Laqablar bir tomondan, lahja, ikkinchi tomondan, badiiy adabiyot tilining betakror uslubiy vositalaridir. Laqablar o‘z vazifasi, funksional mezoniga ko‘ra kishi ismlari, familiyalar, ota ismlari bilan uzviy bog‘liq bo‘ladi.

Ish jarayonida yuqori lavozimli shaxs qo‘l ostidagi xizmatchilarni ismi yoki ismi va familiyasi bilan (agar u notanishroq xizmatchi bo‘lsa) chaqiradi.

Ma’lumki, so‘zlar leksik-grammatik guruhlarga, ya’ni, ot, fe‘l, son, sifat, olmosh, ravish va b. turlarga bo‘linadi. Undalmalar biror shaxsga qaratilganligi uchun uning vazifasini nazariy jihatdan faqat shaxs ifodalovchi otlar bajara oladi. Ammo stilistik talablarga ko‘ra undalmalar vazifasini shaxs ifodalamaydigan otlar ham ifodalashi mumkin. Bir qancha tillarda undalma bo‘yicha materiallarni ko‘rib chiqish shuni ko‘rsatdiki, undalma ko‘pincha antroponimlar bilan ifodalanadi.

Antroponimlar – shaxs nomlaridir. Ular asosan ism, familiya, ota ismi, laqab va tahalluslarga bo‘linadi. Antroponimlar lingvokulturemalarning yorqin turi hisoblanib, ular millat haqida ma’lumot beradi. Shuning uchun ular ekvivalentsiz leksika hisoblanadi.

Kontekstda kelgan undalmalar yondosh gap bilan yoki uning bo‘lamlari bilan semantik munosabatga kirishadi. Bu munosabat undalma va gap bo‘lamlari ifodalagan referentlarning aynan bir xilligida sodir bo‘ladi. Bunday hodisa matn tilshunosligida yoki “qayta atash” deb ataladi. Har ikkala tilda yondosh gap, yondosh sintaktik birlik:

1) sodda gap (darak, so‘roq, buyruk, emotsional);

2) murakkablashgan gap;

3) ergachgan qo‘shma gap;

4) boglangan qo‘shma gap;

5) murakkab sintaktik butunlik;

6) matn bo‘lishi mumkin. Undalmalar har ikkala tilda asosan dialoglarda, poliloglarda, suhandonlikda, notiqlikda, e’lon va bildirishlarda ishlatiladi.

Hoy, bolalar, senga aytaman! – deb qichqirdi mingboshi.

Ushbu o‘rinda kelgan undalma semantik jihatdan begonalikni ifodalab kelmoqda.

Odatda bir undalma bir vaqtning o‘zida bir qancha vazifa bajaradi. Buni “vazifalar sinkretizmi” deb atadik. Lekin bunda bir vazifa boshqa vazifalarga nisbatan muhimroq bo‘ladi. Undalma lingvokultremalardan biri sanalib, nutq etiketlari tarkibiga kiradi. Undalma universal sintaktik birlik bo‘lib, u har qanday tilda keng ishlatiladi. Buning sababi muloqot bo‘lishi uchun kamida ikki kommunikant – so‘zlovchi va tinglovchi – bo‘lishi shart ekanligidadir. Bunda undalma adresatni (tinglovchini) ifodalaydi. Undalmalar kichik sintaktik tizimni hosil qiladi. Bu tizim ichidan nutq jarayonida ma’lum bir undalma shaklini tanlab olish nutq vaziyatiga, kommunikantlarning ijtimoiy maqomiga, yoshiga, bir-birlarini yaxshi tanishiga, do‘stona munosabati darajasiga, qarindoshlik darajasiga, jinsiy farqiga, axloqiga, kayfiyatiga, millatiga, suhbat mavzusiga, bir-biriga nisbatan turgan masofasiga, muloqot davrida nutq qaratilgan shaxsning ko‘rinib turganligi yoki ko‘rinmayotganligiga, muloqot joyiga, tinglovchining ismi so‘zlovchiga ma’lum yoki noma’lum bo‘lganligiga bog‘liq holda tanlanadi. Demak, undalmani muloqotda tanlash va uni tushunish kommunikantlardan muayyan bilimni talab qiladi

ADABIYOTLAR:

1. Абдиев М. Соҳа лексикасини система сифатида ўрганиш муаммолари. – Тошкент: Халқ мероси, 2004. - 177 б.
2. Абдуллаева М., Аликулов Х., Жалолов А., Назаров Қ, Қискача фалсафа луғати. – Тошкент: “Шарқ” НМАК, 2004. – 88 б.
3. Абдурахмонова Н. Машина таржимасининг лингвистик та’миноти. (монография). – Тошкент: Нодирабегим, 2018. 175б.
4. Абжалова М. Таҳрир ва таҳлил дастурларининг модуллари. – Тошкент: Нодирабегим, 2020. – 174 б.
5. Аминов М., Ахмедов Б., Каримов Н., Кароматов Х., Орипов А., Шагулямов Ш., ва б. Ўзбекистон Миллий энциклопедияси. 12 жилдли. XII жилд. Тошкент: Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. 2000-2006. – Б. 216.
6. Allaberdiyeva U. Milliy brending xususiyatlari // Korxonani boshqarish – 2012. – №11-12(65-66).